

Språk och social kontext

Språket är inte bara ord och grammatik, utan det återspeglar också attityder och sätt att närma sig sin samtalspartner, det som i språkvetenskapen kallas pragmatik. Mirja Saari, professor i nordiska språk vid Helsingfors universitet, visar i denna artikel att språkbbruksreglerna på den pragmatiska nivån i stor utsträckning är gemensamma för den finsk- och svenskspråkiga befolkningen i dagens Helsingfors, och skiljer sig väsentligt från motsvarande mönster i Sverige.

Språkundervisningen och språkvården har traditionellt syftat till ett strukturellt sett korrekt språk, dvs. vinnlagt sig om det grammatiska och semantiska systemet i språket. Under senare år har ytterligare en språknivå lyfts fram, nämligen de pragmatiska reglerna, som styr själva bruket av formsystemet. Dessa regler utvecklas inom en talgemenskap, och genom användningen av dem visar talaren eller skribenten sin inställning till det sagda och till mottagaren. Det är frågan om språkliga konventioner som kan jämföras med olika slag av sociala regler inom ett samhälle. Inläringen av dessa regler ingår i den socialisationsprocess som barnen går igenom när de växer upp och blir fullvärdiga medlemmar av ett samhälle.

Då uppmärksamheten riktas på de pragmatiska reglerna i språket är det framför allt kommunikationen mellan sändaren och mottagaren som står i blickpunkten. Kommunikation innebär inte enbart utbyte av information utan förutsätter samtidigt ett möte mellan parterna med alla de sociala implikationer detta för med sig. Enligt de amerikanska antropologiska lingvistererna Goffman (1972) samt Brown & Levinson (1987) är vi framför allt måna om att bevara vårt s.k. sociala ansikte (*face*) i ett samtal, vilket betyder att vi väntar oss vissa former av artighet av vår samtalspartner samtidigt som vi också själva är beredda att visa hänsyn för den andra. Dylika regler eller snarare principer gäller inte bara för muntlig kommunikation utan kan lika väl iaktas i skrift, även om formerna är andra (Nystrand 1986).

Det är min avsikt att i det följande diskutera några pragmatiska frågor gällande svenskan och

därvid peka på skillnader mellan språkbruket i Sverige och i Finland. Det finländska mönstret har i de aktuella fallen tydliga paralleller i finskan, varför man kan anta att språkbruket är sociokulturellt betingat och att den gemensamma sociala kontexten har format principerna för språkanvändningen. Antagandet är rimligt med tanke på att finlandssvenskarna utgör en öppen minoritet och inte lever isolerade från den finskspråkiga befolkningen. För att kommunikationen skall kunna löpa utan missförstånd måste enighet råda om de kommunikativa principerna.

Som underlag för mina synpunkter kan jag tills vidare inte redovisa något större material utan baserar framställningen på punktvisa iakttagelser och på samtal med finlandssvenska kolleger. Diskussionen gäller dessutom förhållandena i huvudstadsregionen och på motsvarande sätt de större städerna i Sverige. Det är sannolikt att den åldersmässiga variationen i båda länderna är stor och att också sociala och regionala skillnader förekommer. En ytterligare begränsning är att exemplen uteslutande härstammar från spontana informella samtal.

Vid en jämförelse av finlandssvenska och sverigesvenska kommunikativa principer lägger man i första hand märke till två typer av skillnader: å ena sidan använder man sig ofta av olika strategier för att visa hänsyn för sin samtalspartner, och å andra sidan har s.k. pragmatiska partiklar eller diskursmarkörer olika betydelser i de två variieteterna. I det första fallet gäller det bidrag till att samtalspartnern skall kunna bevara sitt sociala ansikte och i det andra fallet uttryck varigenom

talaren visar sin inställning till något tidigare sagt, t.ex. genom användningen av partiklarna *nå* eller *aj*.

Två artighetsstrategier

Enligt Brown & Levinson (1987) använder man sig universellt sett av två slags strategier för att visa hänsyn för sin samtalspartner. Dels kan man ta avstånd och därigenom markera att partnern kan känna sig fri från påtryckningar, dels kan man öppet visa sin uppskattning av samtalspartnern. Den förra strategin kallas för *negativ artighet*, den senare för *positiv artighet*. Enligt Brown & Levinson har en talare bruk för någondera strategin, då han eller hon kan misstänka att motparten känner sitt sociala ansikte hotat. Detta kan vara fallet när man ber om en tjänst, kommer med en obehaglig nyhet eller på annat sätt "besvärar" sin samtalspartner. Brown & Levinsons term för verbala handlingar av detta slag är *face threatening act*, eftersom alla människor enligt dem har ett inneboende behov att känna sig fria (*negativt ansikte*) och accepterade av sin omgivning (*positivt ansikte*). Forskarna utgår också från att vi som rationella varelser tillsammans med vår samtalspartner vill resonera oss fram till mål och medel för att båda parterna skall kunna behålla både sitt positiva och sitt negativa ansikte.

På det kommunikativa planet realiseras negativ och positiv artighet rätt olika. En typisk strategi för negativ artighet är indirekthet, att undvika att nämna samtalspartnern vid namn eller med tilltalspronomen samt att undvika att tala i första person och sålunda nämna sig själv. En annan princip är att utgå från en pessimistisk syn på vad samtalspartnern kan tänkas vara villig att gå med på. Under dessa omständigheter är det formellt sett möjligt att s.a.s. med ansiktet i behåll komma ut ur situationen, när den tilltalade inte vill eller kan gå med på talarens förslag eller begäran. Detta gäller för båda parterna: den tilltalade är inte explicit nämnd och på så sätt inte direkt ansvarig, och den som ställer frågan eller föreslår något får inte heller avslag i egentlig mening. Utgår den frågande dessutom från en pessimistisk syn och förser sin fråga med olika typer av garderingar samt negerar den är det väntade svaret negativt, varför inga konflikter behöver uppstå.

Bland strategierna för positiv artighet kan nämnas direkthet och beröm samt användningen av tilltal och gruppinterna markörer som visar på

gemenskap mellan samtalsparterna. Hit hör också principen att vara optimistisk när det gäller den andra partens vilja att samarbeta.

Brown & Levinson har mött en viss kritik när det gäller den universella giltigheten hos deras teori samt för att den ansiktsbevarande funktionen för artighet skulle vara den enda förklaringen till vårt bruk av artighetsuttryck (Journal of Pragmatics 14:2, 1990). För en beskrivning av kommunikativa strategier i Sverige och Finland tycks de två typerna av artighet åtminstone i grova drag vara relevanta begrepp.

Iakttar man de kommunikativa strategierna på bussen, i butiken eller på restaurangen i Helsingfors slås man av hur de negativa artighetsstrategierna dominerar. Fraser som saknar markering av både sändare och mottagare är rätt vanliga:

Går den här bussen till centrum?
Råkar det finnas jämna pengar?
Kan man köpa frimärken på det här stället?
Hur skulle det vara med en öl?

Lika ofta är frågan negerad och försedd med en gardering i form av ett modalt hjälpverb:

Inte råkar det finnas jämna pengar?
Inte skulle det smaka med lite efterrätt?
Inte skulle någon kunna säga vad klockan är?
Inte skulle någon idas se efter om taxin har kommit?

I Sverige hör man sällan frågor av ovanstående slag. I stället inleds dessa ofta med pronomenet *du* och talaren nämner också sig själv: *Du, jag får låna din sax ett tag? Du fixar en ask Marlboro?* Negerade frågor kan man visserligen höra, men de är mindre vanliga än i Helsingfors och negeringen placeras vanligtvis inte lika markerat i satsernas början.

Som finländare kan man inte heller låta bli att lägga märke till den lätthet varmed uttryck för positiv artighet brukas i Sverige. Tilltal som *snälla*, *snälla gulle* eller i samband med *tack*, *tack snälla* är betydligt vanligare än i Finland. Det samma gäller för användningen av fraserna *du vet*, *du förstår* respektive *vet du*, *förstår du* varmed talaren vädjar till något gemensamt mellan samtalsparterna. Också den rikliga förekomsten av öppet beröm som *vad behändigt du*, *å vad gott det här ska bli*, *vad tjustigt* är något som man fäster uppmärksamhet vid.

Förkärleken för de avståndstagande negativa artighetsstrategierna har en direkt parallell i finskan. Enligt Auli Hakulinen (1987) och Eeva-Leena Seppänen (1989) är det kännetecknande för bruket av finskan att man undviker att nämna personlig referens. Också negeringen av frågor så som i de finlandssvenska exemplen ovan är en allmänt förekommande strategi. Däremot är öppet beröm främmande, och man saknar konventioner för hur sådant kan bemötas.

Pragmatiska partiklar

Det informella samtalet – som kan anses representera det prototypiska språkbruket – innehåller en rik flora av partiklar som saknar klart avgränsad semantisk betydelse men som är väsentliga för all spontan kommunikation. I det egna modersmålet passerar dessa småord oförmärkta, men i samtal på främmande språk saknar man plötsligt uttryck för de allra vanligaste funktionerna, hur man instämmer i något, tvekar, ställer sig kritisk, är förvånad, ledsen, beklagar något osv. I finlandssvenskan hör hit t.ex. *aj, hej, hördu, jaha, jasså, jo, ja, jåhå, ja-å, mm, ne, nå, nåja, nå* (Sam). I sverigesvenskan kan listan se ut på följande sätt: *aha, ja, ja-ha, ha, hm, jaddå, jasså, jasså du nej, jamän ändå, javisst, jo, jodå, mm, nej, nej usch då, nå* (TDB). Beläggen är hämtade ur två samtal och representerar bara en liten del av möjligheterna.

Vid en jämförelse av pragmatiska partiklar i finlandssvenskan och sverigesvenskan märker man dels att orden och fraserna inte helt sammanfaller och dels att identiska ord används i olika funktioner. Typiska partiklar för finlandssvenskan är t.ex. *aj, hej* och *nå* som visserligen också påträffas i Sverige men som har avvikande pragmatiska funktioner i de två länderna. I Sverige används på motsvarande sätt t.ex. det frågande påhänget *va* i betydligt större omfattning och med delvis annan pragmatisk funktion än i Finland (Nordenstam 1990).

Det finlandssvenska *aj* fungerar bl.a. som ett returyttrande med betydelsen 'jasså' medan partikeln i Sverige enligt Svensk ordbok (SOB s.v. *aj*) betecknar smärta och beklagande. Partikeln *hej* förekommer i Sverige främst i hälsningsfunktion eller som ett uttryck för munterhet (SOB s.v. *hej*), men i Finland har ordet utöver dessa funktioner också andra användningar. *Hej* påträffas ofta i tilltalsfunktion, antingen för sig eller i kombina-

tion med ett namn eller *hördu* (se också Seppänen 1989): *Hej! Hej Kalle! Hej hördu int sku jag få låna din sax ett tag?* I sverigesvenskan kan *du* användas i liknande funktion: *Du, jag får låna din sax ett tag?* Partikeln *hej* kan i finlandssvenskan ytterligare kombineras med en svordom, t.ex. *hej helvete, den där frysdörren* (Sam), och den fungerar då som uppmärksamhetsmarkör.

Bland de pragmatiska partiklarna är *nå* (med kortstavigt uttal) en av de frekventaste i finlandssvenskan. Enligt Hanna Lehti-Eklund (1992) har ordet ett stort antal funktioner och inleder både frågor och svar, t.ex. på följande sätt:

FS: *nå* va säger Stina

SB: ja säger att de finns ---

SB: här vill vi veta ditt namn

(---)

Nisse: *nå* när man ska va rikit fin så heter ja Nils Erik (Sam)

Partikeln *nå* markerar ofta en anknytning till något tidigare nämnt, liksom i FS:s fråga ovan, eller ett slags medgivande som i Nisses svar. *Nå* kan också ange att något är oönskat, varvid det i engelskan har en parallell i *well*. Vidare kan det användas som en "go-ahead"-signal efter att en nyhet annonserats:

A: vet du vad

B: *nå*

A: Kalle har gått och förlovat sig

Enligt Lehti-Eklund har *nå* inte samma funktioner i sverigesvenskan som i finlandssvenskan, men i de äldre exemplen i SAOB (s.v. *nå*) liknar användningen i hög grad det finländska bruket. Däremot utgör finskans *no* en tydlig parallell till det finlandssvenska *nå* (Raevaara 1989).

Gemensam sociokulturell kontext

Reglerna för hur ett budskap skall föras fram är sociala till sin natur. De språkliga konventionerna utvecklas inom en talgemenskap, en enhet som definieras utgående från sociala kriterier (Gumperz 1972): ett samhälle som kännetecknas av att dess medlemmar regelbundet umgås med varandra, oftare än med medlemmar tillhörande andra motsvarande samhällen. Definitionen kan enligt Gumperz bl.a. tillämpas på subregioner inom en

stat, sannolikt också på huvudstadsregionen i Finland. Även om språkgrupperna på detta område är flera har de kontakt med varandra, varför de åtminstone måste känna till varandras kommunikativa strategier.

Svenska och finska har emellertid talats i århundraden i Helsingforsregionen och inom den svenska språkgruppen är äktenskap över språkgränsen sedan ett par decennier tillbaka vanligare än enspråkiga äktenskap. Också språkblandningen är ett faktum, tydligast i den svenska ungdomsslang, där finska ord tas in och anpassas i det svenska böjningssystemet. Men finskans inflytande gör sig gällande också på den strukturella nivån och leder till bristande språkkänsla när det t.ex. gäller ordföljd och fraseologi. Under dessa omständigheter kan man utgå från att de kommunikativa principerna har övertagits i ett mycket tidigare skede. Å andra sidan är det svårt att veta vilket av de två språken som har varit långivande under den gemensamma historiens gång. I allmänhet har det kulturellt högre stående språket haft denna funktion, vilket för Helsingfors vidkommande har varit svenskan.

Även om språkhistorien på den pragmatiska nivån är outredd står det klart att språkbruksreglerna i stor utsträckning är gemensamma för den finsk- och svenskspråkiga befolkningen i dagens Helsingfors. De exempel som jag har anfört ovan utgör bara en bråkdel av de konventioner som dagligen kan iakttas. Eftersom de är samhälleligt betingade är konventionerna andra än i Sverige.

De pragmatiska principer som tillämpas i svenskan i Helsingfors torde kunna klassificeras som ett slags finlandismer, men jag betvivlar att språkvården har någon möjlighet att ingripa och ändra på Helsingforssvenskarnas kommunikativa strategier. Åtminstone torde detta gälla deras samtalsvanor med varandra. Men många finlandssvenskar har intygat att de måste anpassa sitt språk efter ett sverigesvenskt mönster, när de befinner sig utanför Finlands gränser. De egna kommunikationsstrategierna känns tunga och delvis oartiga i främmande sammanhang. Dessutom kan man ibland bli missförstådd. Det känns därför angeläget att lyfta fram den pragmatiska nivån och betona språkets primära, kommunikativa funktion – något som språkforskarna onödigt ofta förbiser.

REFERENSER

PRIMÄRMATERIAL

- Sam = Inspelningar från projektet Svenska samtal i Helsingfors (1990-), transkriberade av Hanna Lehti-Eklund och Ylva Forsblom-Nyberg. Svenska social- och kommunalhögskolan vid Helsingfors universitet.
TDB = Sociala studier i en talspråklig databas. Språkdata. Göteborgs universitet.

LITTERATUR

- Brown, P. & Levinson, S.C. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Studies in Interactional Sociolinguistics 4. Cambridge University Press.
Goffman, E. (1955) 1972. "On Face-Work: an Analysis of Ritual Elements in Social Interaction". *Communication in Face to Face Interaction*. Selected Readings, ed. J. Laver & S. Hutcheson. Harmondsworth: Penguin Books.
Gumperz, J. (1968) 1972. "The Speech Community". *Language and social context*, ed. P.P. Giglioli, Harmondsworth: Penguin Books.
Hakulinen, A. 1987. "Avoiding personal reference in Finnish". *The pragmatic perspective*, ed. J.

- Verschuere & M. Bertucelli-Papi. *Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
Journal of Pragmatics 14:2, 1990.
Lehti-Eklund, H. 1992. "Användningen av partikeln *nä* i helsingforssvenska samtal". Utkommer i *Svenskans beskrivning* 19.
Nordenstam, K. 1990: "Om va och vet du i privatsamtal". *Svenskans beskrivning* 17, utg. av E. Andersson & M. Sundman. Åbo: Åbo Akademis förlag.
Nystrand, M. 1986. *The structure of written communication*. Academic Press.
Raevaara, L. 1989. "No - vuoronalkuinen partikkeli". *KIELI 4. Suomalaisen keskustelun keinoja*, toim. A. Hakulinen. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. Helsinki.
SAOB = Svenska Akademiens Ordbok. Lund.
Seppänen, E.-L. 1989. "Henkilöön viittaaminen puhetilanteessa". *KIELI 4. Suomalaisen keskustelun keinoja*, toim. A. Hakulinen. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. Helsinki.
SOB = Svensk ordbok 1986, utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Uppsala: Esselte Studium.